

TATAR KİTAP TARİHİ HAKKINDA*

Ebrar KERİMULLİN**

(Aktaran: Ezgi SIRTI)***

Özet:

Uygarlık tarihinde büyük önem taşıyan kitap yayımı, yer aldığı milletin tarihi, medeniyeti, kültürü hakkında bilgi verir. Kitabın basımı, dağıtımı ve tirajı fiziksel bir faaliyetten çok daha fazlasını ifade etmektedir. Kitap tarihi de tam bu noktada önemli bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkar. Türk dünyasında köklü kitap yayım geleneğine sahip olan Tatarların kitap tarihi de birçok yönden diğer milletlerin kitap yolcuğundan ayrı tutulmalıdır. Tatar kitaplarının üzerinde durulması gereken iki husus; çok dillilik ve zengin içeriktir. Yayıncılık ve matbuat faaliyetlerinin böylesine önemsendiği bir milletin köklü kitap tarihi de üniversitelerde araştırılması, üzerinde çalışılması ve bilim insanlarının yetiştirilmesi gereken bir araştırma alanı olmayı hak etmektedir.

1804 yılında Kazan'da kurulan matbaanın faaliyetler ile başlayan basma kitap geleneğinin Osmanlı kitap basma geleneğinden sonraki en güçlü kültür sahası olduğu unutulmamalıdır. Bu bağlamda basma kitaplar konusunda öncü olan Gabdêlgaziz Bulaşov, Hemze Mamışev, Gali Rehmetullin, Korbangali İshakov, Yosıf Apanayev gibi isimler ve onların zor şartlara rağmen sürdürdükleri kültürel faaliyetler dahi araştırmayı hak etmektedir.

Tatar kültürünün ilgi çekici alanı olan Tatar yayıncılık ve kitap tarihi üzerine odaklanan bu çalışma Sovyet öncesi ve sonrasında değişen yayın dengeleri, kitap tarihinin önemli noktaları, kitap basım ve satış rakamları hakkında bilgi vermektedir.

Anahtar kelimeler: Tatar, kitap tarihi, basın tarihi, matbuat.

On the Bibliology History of the Tatars

Abstract:

Publishing books had great importance in the civilization history which provide

* "Milliy Kitabıız Tarihi Turında", Kazan Utları, 1995/2, 166-175.

** Prof. Dr., Tataristan Bilimler Akademisi Üyesi

*** Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Programı Öğrencisi, ezgisirti@hotmail.com

information about the nation's history, civilization and culture. The publication, distribution and circulation represent much more than a physical activity. In that point, the history of books became as an important research area.

Tatars have the oldest publishing tradition in Turkish World. That is the reason that history of the Tatars' books should be kept separate from other nation's book journey. Multilingualism and rich content are the important points of Tatars book to focus on. The publishing and the press activities were considered too crucial in the nation of Tatars so that nation's book history deserves to be searched and deserve to be worked on it in the universities. Also scientists need to be grown on that research area. After the Ottoman's publishing tradition, it should be noticed that Kazan's publishing tradition is the next powerful cultural field which began with the establishment of Kazan's printing press activities in 1804. In this respect, Gabdëlğaziz Bulaşov, Hemze Mamışev, Gali Rehmetullin, Korbangali İshakov, Yosıf Apanayev who are the trailblazer of publishing books and who resumed their cultural activities despite all their difficult circumstances deserve to be searched.

This study focuses on the interesting Tatars publishing and the history of the books. It also gives the information about the balance of the publishing books before and after the Soviet. Moreover, this study includes the important points of the book history, the sales amount of books and the publishing

Key words: *Tatars, history of book, publishing history, the press.*

Bin yıllık tarihi olan Bulgar-Tatar edebiyatını, geçmiş asırlardan gelen millî dilimizi okullarda, yüksek öğretim kurumlarında münferit konularda okutmaya, bu bilim alanlarında bilimsel çalışmalar yapmaya, bilim doktorları ve profesörleri yetiştirmeye biz bugün, hayata geçirilmesi gereken gerçeklik olarak bakıyoruz. Çünkü dilimiz ve edebiyatımız; milletimizin manevi mirası, millî bilincimiz ve tarihî hafızamızın ayrılmaz parçasıdır. Milleti millet yapan bağlayıcı, koruyucu başka güç, başka miraslar da vardır. Ben bu yönden, bir halkın yaşayış tarihini, pozitif bilimler alanındaki başarılarını da göz önünde tutuyorum. Dolayısıyla halkın icat ve buluşlarını, ümit ve hayallerini, dilek ve kayıplarını bir araya getiren, onun tarihî hafızası olan, halkın bağımsızlık ve mutluluk için mücadelede büyük dayanağı, yardımcısı, güvenilir gücü olan millî kitap ve kitapçılık tarihini de gündeme almanın vakti geldi diye düşünüyorum.

Bir halkta kitabın meydana gelmesi, milletin medeniyet seviyesini belirlemeye yarayan en güçlü delillerden birisidir; onun manevi dünyasında tuttuğu rol, edebiyatınkinden hiç de eksik değildir.

Kitabın meydana gelişinin temeli, halkın alfabesine, yazma kitaplarına, mektep-medresesine, eğitim-öğretime ve bilgiye olan büyük ihtiyacına dayanır. Eğer halkta böyle ihtiyaçlar yok ise ona kitabı zorla iliştiirmek olmaz. Bir halkta kitap yazmak, kitap basmak vücuda gelmişse bu etkenler o milletin hem medeni hem maddi yönden gerekli derecede yetkinliğinin göstergesidir. İşte buna göre de halkta kitabın meydana gelişini ve onun gelişme tarihini

araştırmak, o halkın kültürüne, eğitimine ve toplumsal fikrin gelişmesinin tarihine dayanır, bunun yansıması olarak kalır.

Kitap, halkın tarihinin aynası da, hafızası da! Eğer halkı kitaptan mahrum edersen o halk hafızasız halka dönecektir. Hafızası tükenmeye yüz tutmuş, hafızasını kaybetmiş halkın geleceği de yoktur. Öyle halk, millet olarak ancak mankurta döner.

Bilginler, edipler, filozoflar kitabın halkların, milletlerin hayatında tuttuğu yere daima büyük değer vermişlerdir. Kendine saygı göstermiş millet, devlet, yazma ve basma sözünü göz bebeği gibi korumuş, araştırmış, geliştirmiştir. En ağır şartlarda da yazma, basma söze değer vermiş; böylece kitap inançlı yardımcı, danışıcı, yoldaş olmuştur.

Kitaplı millet, tarihli millet! Aynı zamanda kitap tarihi dışında milletlerin yaşayış tarihinden, onun edebiyatının toplumsal, bilimsel düşüncesinin gelişmesinden, onun manevi dünyasından haberdar olmak, bilgi düzeyini başarılarından belirlemek, tarihteki yerini açıklamak da mümkün değildir. Biz bunu Tatar halk tarihini aydınlatma konusunda da açıkça görüyoruz.

70'li yıllara kadar SSCB'de Tatar kitabını, onun Devrim'den önceki dönemini araştırmak yasak alan olarak kalmıştır. Buna göre Sovyet ideologları Tatarlarda 1917 yılından önce kitap basımının var olmadığını yinelediler. Diğer grup ise Devrim'e kadar Tatarlar Kur'an, Heftyek, Dua kitabından başka bir şey basmayı bilmemiş, dünya uygarlığından geride kalmış, cahil bir halk diye çoğu kişinin aklını karıştırarak aldatagelmişlerdir. İşte bu şartlarda ben kendiliğimden eski yazılı Tatar kitabı tarihini araştırmaya giriştim. Bu temayı araştırmak, Enstitünün bilimsel çalışma planına sokulmadı. Korktular. Eski yazılı Tatar kitabını araştırmak ücretsiz, tatil günlerinde, gizli biçimde yürütüldü. Onlarca yıl boyunca yürütülen incelemeler, arşivlerdeki ve kütüphanelerdeki araştırmalar neticesinde Tatar kitabının geçmişinin 1917 yılından evvelki dönemi ayağa kaldırıldı. Biz bugün Tatarların diğer Türk halklarından ileri harfler dizip kitap basma işine girdiklerini keşfettik. 1917 yılına kadar Rusya'daki bütün Türk halkları birlikte 500-600 isimde millî kitap basmışken biz Tatarlar, bugün 15.000 kadar millî kitap çıkarmış durumdayız. Kitap basma tirajı konusunda Rusya'daki halklar arasında Rusların hemen arkasındayız. Tatar kitabı içerik olarak evrensel bütün bilimleri kapsar. Devrim'den önce Tatar kitabı repertuarında esas yeri, okullar için çeşitli bilimlere ait ders kitapları ve halk için bilimsel-popüler eserler tutar. XX. asır başında hemen her yıl 200-250 edebiyat eseri çıkmıştır. Tatarcaya 1917 yılından evvel 200 kadar Rus yazarın eserleri tercüme edilmiştir. Doğunun büyük edipleri, filozofları Gazalî, El-Kindî, Megarri, Farabî, Ömer Hayyam, Dehlevî, Nizamî, Firdevsî, Taftazanî, Rüdeki vb. Tatar okurlarınca iyi tanınmışlardır. Avrupa'nın büyük klasikleri J. J. Rousseau, H. Heine, F. Schiller, G. Byron, G. Sinkeviç,

G. Anderson, J. Verne, V. Stov gibi onlarca yazarın eserleri bilimsel-popüler edebiyat eserleriyle yan yana, ana dilimizde basılmışlardır. Farklı halkların tarihi, ekonomisi, coğrafyası, felsefesi, sanatı hakkında kitaplar yayımlanmıştır. Tatar okuru fizik, kimya, biyoloji, geometri, astronomi, teknik alanlarda çıkan yayınlar sayesinde kendi dilinde dünya medeniyeti kazanımları ile de tanışmıştır. Aslında Kur'an, Heftyek, din tarihi konusunda da kitaplar az basılmamıştır. Kısacası, 1917 yılından önce çıkan Tatar kitabı, kendi içeriği ve evrenselliği ile dünyadaki gelişmiş halkların basılı sözünden geri kalmamıştır.

Bir halkın kültürel olgunluğu, onun basılı ve yazılı söze yaklaşımı ile de belirlenir. Kültürel yönden gelişmiş halklar, kendilerinin her basılı sözünü bilimsel kaynaklara kaydeder ve her basılı yayını belge olarak da mecburi nüsha hâlinde arşivde saklama yönünü de düşünür. İşte buna göre bu halklarda kitabı belge olarak saklama işi de düzenlenmiş, bununla o ülkelerin özel kütüphaneleri (millî kütüphaneler) meşgul olmuştur, aynı işi kitap odaları da üstlenir.

Diğer taraftan böyle halklarda basılı söz, bilimsel çalışma konusu da olur. Sadece bu da değil, bu halklarda millî kitap tarihi yüksek öğretim kurumlarında özel bilim olarak okutulur, orta okullarda kitap ve kütüphanelerden faydalanma konusunda ilk bilgiler verilir.

Yazık ki Tatar millî kitabının tarihi bugüne kadar okullarda değil, yüksek okullarda bile okutulmuyor. Millî kitap tarihini araştırmak, kitap uzmanları yetiştirmek konusunda bizde hiçbir şey de yapılmıyor dense yanlış olmaz. Ermenî, Azerî, Leton, Eston, Özbek, Kazak (Ben burada eski kitaplı başka halkları anmıyorum.), Gürcülerin yazma ve basma söz tarihini araştırmak üzere özel bilimsel çalışma enstitüleri vardır. Bu halklara yüksek öğretim kurumlarında millî kitap tarihi özel bir bilim olarak öğretilir. Sanat ve edebiyat enstitülerinde, üniversitelerde millî kitap tarihi konusunda ayrı bölümler çalışmaktadır. Kitap uzmanlığı için master programları açılmış, tezler savunulmuştur. Diğer şekliyle söylenirse; kitapçılık, millî kitap tarihi o halklarda edebiyat, tarih gibi bilimlerden olup hayata geçirilmiştir; öğretim kurumlarında da bilimde de...

Yukarıda anılan halklar ile karşılaştırıldığında Tatar kitabının zengin tarihini araştırmak ve öğretmek, günümüzde bu alanda uzmanlar yetiştirmeye başlanmayışını kabul etmek; Tatar halkının geleceğini, millî tarih bilincini yükseltmek ve kültürünü ayağa kaldırmaya hiç yaramıyor. Hepsinden evvel bugün Tatar halkı millî bağımsızlık, Tataristan, bağımsızlık için mücadele ettiği zamanda medeniyetimizin ayrılmaz parçası, onun gururu, tarihî bilincini eğitmede gayet önemli imkân olan millî kitabımızın tarihini ayağa kaldırmanın özellikle önemli olduğunu artık anlamaya mecburuz.

Bu alanda yapılacak işler pek çok. Öncelikle millî kitabımızın içeriğini, onun yayılma coğrafyasını yoklamak, halkımızın tarihinde tuttuğu yeri belirle-

mek gerekir. Yukarıda söylediğimiz üzere millî kitabımızın ancak Devrim'den önceki dönemi az çok diriltilmeye başlanmıştı. 1917 yılından sonraki Tatar kitap tarihini araştırmak meselesi üzerine burada duracak değiliz. Ancak 1917 yılına kadarki millî kitabımızın tam tarihini ortaya koymaya çalışacağız. Basılı, harf dizme yoluyla kitap basımına kadar yaşayıp gelen el yazma kitabımızın tarihini araştırmamızın durumu hakkında da burada söz edilmeyecek. Bu apayrı bir alan, bu konuda Tatar eski yazı uzmanları fikirlerini belki söylerler.

Aslında basılı söz, el yazma kitabın yeni şartlardaki devamıdır. Korunan el yazma mirasımızın, el yazma kitapların ve geleneklerinin gerekli derecede açıklanmış, araştırılmış olması, şüphesiz basılı kitabımızın meydana gelişi ve onun içeriğinin evrimini daha derin açıklamaya, basılı kitap çıkarmanın özelliklerini daha derin izah etmeye yardım ederdi.

Şimdi dendiği gibi, eski yazılı basılı Tatar kitabının bugün ancak ana yolu, tarihî gövdesi, onun coğrafi dalları diriltilmiştir. Bu henüz millî kitap tarihimizin sadece yapraksız gövdesidir. Millî kitabımızın yaprakları uğuldaşan ağaç gibi olan tarihini meydana getirmek için daha çok katkıda bulunmalıyız. Bu yönde hangi dalları açıklamak, araştırmak, oluşturmak ve neler yapmak gerektiği konusuna daha genişçe değinmek yerindedir.

Belli ki kitap basma işi ile tipografyalar, litografyalar, matbaalar meşguldür. Bana malum materyaller üzere Tatar kitabını basmak ile Rusya'da 1917 yılından önce 50 kadar matbaa çalışmıştır. Onların sadece 10-15'i hakkında az çok malumat toplandı. Kalanlarının ise henüz biz sadece isimlerini, nerede faaliyet gösterdiklerini biliyoruz. Bu matbaalar nerede, ne zaman, kim tarafından kurulmuş; hangi yıllarda hizmet vermiş; hangi eserler ve ne kadar kitap basılmış, onun yayımcıları kimler ve hangi neşriyatlar var olmuş, onların Tatar kitap tarihindeki rolü eğitimimize ve kültürümüze ne tür katkıları olmuş, işte bunları açığa çıkarmadıkça, araştırmadıkça biz millî kitabımızın tam tarihini meydana getiremeyiz.

Pek çok matbaa sahibi bizzat kendileri yayıncı olmuşlardır. Yayımcılık ile uğraşan farklı neşriyatlar, farklı nâşirler de olmuştur. Onların bazıları farklı isimler altında şirket kurup çalışmıştır. (Asır, Millet, Fayda, Ümit, Kalem, Nur, Megarîf, Akça, Mektep vb.) bazıları ise münferit şahıslar ismindeki şirketler, neşriyatlar kurmuştur (Beradaran Şerefler, Kerimovlar, Höseyinovlar vb.). Bunların dışında pek çok aydınlanmacı edip, muallim, tüccar, din vekili, bilgin, tabip de kitap bastırma işiyle uğraşmıştır. Bu aydınlar arasında yüze yakın kitap çıkarmış düzinelerce kişi vardır.

Rus kitap tarihinde az çok iz bırakmış nâşirler ve neşriyatlar hakkında monografiler yazılıyor, tezler savunuluyor. Oysa biz henüz Devrim'den önce çalışmış neşriyatların tanınmış nâşirlerin isimlerini bile pek bilmiyoruz. Onların fedakâr çalışmalarıyla millî basılı sözüne hayat veren, onu gelişmiş halk-

ların kitabı seviyesine getiren, kültürümüzün ve eğitimimizin tarihinde büyük katkısı olan ustaların etkinliği bugüne kadar beyaz bir sayfa olarak kalmıştır. Tatar matbaalarının, nâşir ve neşriyatların geçmişini araştırmadan, yazmadan millî basılı sözümüzün tam tarihini, kültür alanımızda üstlendiği rolü görmeden geçiyoruz. Başka türlü söylersek kültürümüzün seviyesini tanımamak ile Tatar basılı sözüne dair onun düşmanlarının vermiş olduğu değere zemin hazırlıyoruz.

Yukarıda vurgulanan iki yöneliş Tatar millî kitap tarihini ayağa kaldırmanın temel direkleri olmuştur. Fakat kitap tarihi, kitapçılık bilgisi gösterilen bu iki eğilimle sınırlanmıyor. Kitap denen mucize sadece manevi ve maddi başarıların sentezidir. O bilim, siyaset, edebiyat, sanat, toplumsal fikir, iktisat, insanlık yaşantısının her yönüne sıkı sıkıya bağlanmıştır. Aynı zamanda hem onların tarihî başarılarının ve yanlışlarının aynasıdır hem de gelişmeyi hızlandıran bir katalizatördür.

Göz önüne getirin; eğer insanlar kitap basmayı icat etmemiş olsa biz bugün ne hâlde olurduk? Bilim, eğitim, üretim, iktisat bugünkü başarılarla erişmemiş olurdu. Diyelim ki insanlar bugün kitapsız kalsa uygarlık çarkının hareketi oldukça yavaşlardı.

Kitap, basılı söz tarihi kültürel yönden gelişmiş halklarda bütün çevreyle ve bilimlerle sıkı sıkıya bağlantı altında araştırılır. Edebiyat tarihini esasen millî edebiyatın temel eğilimlerini açıklamak, manevi hazinemizde büyük iz bırakan ediplerin eserini yoklamak ile sınırlanır, denebilir. Edebiyat uzmanları bir yazarın farklı farklı eserlerini, onun sanatını objektif değerlendirmek için kitap tarihine de dayanmaya mecburdur. Bir edibin tanınmasını, halka ne kadar derinden tesir ettiğini, eserlerinin kaç kez ve hangi tiraj ile basılması ve diğer dillere çevrilmesi dışında analiz etmek kuru bir söz olarak kalırdı.

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında ortaya çıkmış Tatar yazarlarının eserlerinin hemen hepsi sansür değirmeninden geçmiş, “düzeltilmiş”, Çar’ın menfaatleri doğrultusunda hareket eden sansür ile “eş yazarlık” altında çıkmıştır.

Devrim’den önce Tatar edebiyatı hakkındaki bütün eserler, farklı ediplerin sanatı üzere makale ve kitaplar işte o sansür değirmeninden geçmiş, yalnızca onun “redaksiyon”unda çıkan metnine dayanmıştır. Ancak sansür değirmeninden geçmiş yayınlar arasında Devrim’den önceki Tatar edebiyatını, farklı ediplerin sanatını araştırmada millî kitabın sunduğu delillerden faydalanmak işte buna çıkar. Bizde bu meseleye dair tek bir çalışma yoktur. Mesela, “Çar sansürü ve Tatar edebiyatı” adlı tema da kenarda kalmaktadır. Rus edebiyat tarihine dair çalışmalarda hatta tek tek ediplerin münferit eserleri sansür tarihi üzere de monografiler vardır, Rus edebiyatının gelişmesinde Çarlık sansür siyasetinin nerelere vardığı da özel olarak araştırılmaktadır.

Millî edebiyat ders kitaplarına giren yazarlar, onların sadece orada anılan eserleri ile sınırlanamaz. Eğer biz XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatını, antolojilere girmiş 15-20 kadar isim ile tasvir ediyorsak onun tam hazinesini göstermekten uzak kalacağız. Bu devirde farklı farklı kitap ve süreli yayın sayfalarında şiirleri, hikâyeleri, dramaları, novelleri, romanları basılmış kalem oynatanların sayısı 500 civarında olduğu biliniyor. Uzmanlarımız edebiyatın bu çevresini araştırmıyor hatta çoğu kez de bilmiyor. Oysa kitapçılık ve kitap uzmanları, bibliyografya bunları denetler, toplar, kaydeder ve bunun sayesinde millî edebiyatın gelişmesi, yayılması, diapazonu, edebiyat dünyasının tam haritasını çizmeye imkân verir. Kısacası millî kitap tarihi olmaksızın millî edebiyatın tam manzarası ortaya konamaz.

Biz millî kitabımızın tarihini ayağa kaldırmadan, onun repertuarını belirlemeden, içeriğini açıklamadan halkımızın eğitimini, bilimsel ve toplumsal gelişmesini, milletimizin bilinç düzeyini doğru ve objektif değerlendiremeyiz. Sovyet dönemi komünist ideologlarının, “*Tatarlar 1917 yılından önce tümüyle cahil imiş ya da Tatarlarda kitap basımı hiç olmamış, olsa da dinî eserlerden ibarettir.*” şeklindeki teorileri ile kültür tarihimizi bozmak ve sarsmak işte bundan kaynaklanıyor. Halkımızın insani başarılarından haberdar olma seviyesini onun manevi dünyasının zenginliğini gerçekçi şekilde açıklamak için biz millî kitap tarihini çeşitli bilimlere üzere kitapların durumu ve onların halk arasında yayılması bakımından da araştırmaya mecburuz. Demek ki biz, Tatarlarda fizik, matematik, kimya, biyoloji, jeoloji, coğrafya, tıp, veterinerlik, tarım, teknik bilimler hakkındaki kitap basımını da denetlemeliyiz.

Doğru, bizde Tatar ve Tataristan tarihi hakkında az çok kitap yazıldı, tezler hazırlandı. Onların bilimselliğine, objektifliğine bakmak bizim görevimiz değildir. Fakat bu az sayıdaki çalışmalar halkımızın çeşitli dönemlerde tarihî bilinci, onun değişimi, tarihimizin ne derecede ve hangi eğilimlerde araştırıldığına tam cevap vermezler. Eğer “Tatarlarda tarihî kitap basma” temasında tezler yazılsa, diğer bir ifadeyle Tatar kitabının bu alandaki başarıları özel çalışılırsa bu, bizde halkın tarihî bilinci, onun düzeyi, millî tarihimizin hangi yönleri ve ne derecede araştırılmasına, gelecekte hangi eğilimlere dikkat edilmesi gereğine cevap verirdi. Şüphesiz, 1917 yılına kadar da Tatar, Türk-Tatar, Müslüman, Avrupa ve bütün dünya halkların tarihi hakkında yüzlerce kitap neşredilmiş, onlarca tarihçi bilginimiz olmuş, diğer dillerden pek çok tarihî eser tercüme edilmiştir. Halkımızın hayatı, eğitimi ile tanışmış Rus ve yabancı ülke bilginleri, Tatarlar sadece kendi tarihini değil yakın ve uzak ülkelerin geçmişini de epeyce iyi bilir diye boşuna vurgulamamışlardır. İşte buna göre Tatar kitabı repertuarında tarihî eserleri aramak, onların basılma tarihini, tirajını, yayılma dairesini araştırmak da kitapçılık biliminin güncel konularına girer; tarihimizi ve bilincimizin gelişmesini araştırmada bilime yenilikler, buluşlar getireceğine ise şüphem yok.

Ben bu fikri pedagoji teorisi, tarihi ve metodolojisi, halk pedagojisi üzerine yayımlanmış kitapları araştırmaya dair de söyledim. Devrim'den önce Tatar kitabı repertuarında mektepler medreseler için ders kitapları, okuma kılavuzları basmanın esas yeri işgal ettiğini şimdi dile getirdik. Mesela bizde aritmetik ve geometri üzerine kitaplar ne zaman çıkmış, kitapların içeriği ve kullanımı nasıl gelişmiş, yazarları kimdir, hangi pedagoglar, bilginler var, kısacası halkımızda matematik bilgi seviyesini, okullarda bu bilimi öğretmenin ne seviyede olduğu bu tür kitapların basılış tarihi istisna edilirse açıklamak mümkün değildir. Aynı fikri, diğer pozitif bilimlere üzere (fizik, kimya, jeoloji, coğrafya vb.) basılmış ders kitapları ve bilimsel-popüler edebiyata dair de söylemek gerekir.

Bizde dil ve edebiyat hakkında kitap basmak hangi sıklıkta, hangi yönde, hangi prensiplerde, hangi hacimde meydana getirilmiştir. Niye şimdi bu sorulara cevap aranmasın!

Bu alanda bizde artık adım atıldı. Pedagoji bilimleri doktoru F. İbrahimov'un "Bêlêm Elifbadan Başlana/Bilgi Alfabeden Başlar" adlı çalışması işte bunun güzel bir örneğidir. Ama bizim ders kitaplarının repertuarı sadece alfabelerden ibaret değildir. Bu alanlara ait düzinelerce Tatar kitaplarının tematiği konuya ilişkindir.

Tatar kitabı repertuarında halkın örf ve âdeti, dünya görüşü, hayat tecrübesi, aile ve eğitim alanıyla ilgili eserler de az değildir. Bu tür yayımların tarihini kitapçılık gözlüğünden başka halkın estetik fikir tarihi, eğitimi, devleti ve hukuku ve daha başka bakımlardan da araştırmak gerekir. Devrim'den önce Tatar halkı sadece dinî kanunlar üzere yaşamıştır diye yazmayı severler. Aslında dünyevi hukuk üzerine de kitaplar az değildir. Tatarlarda hukuk bilimi, devlet ve hukukun dinî kanun ve dünyevi kurallar yaşayışını da bu alanda çıkmış kitapların tarihinden ayrı tutarak doğru değerlendirmek mümkün değildir.

Tatar kitabına özellikle has olan bir faktör vardır. Bu, onun "çok dilliliği"dir. Orta Çağların başında dünyada en yüksek medeniyetli halklardan olan Araplar sayesinde bize sadece Arap yazısı değil Arap edebiyatı, bilimi, felsefesi, İslam dini de geldi. Dolayısıyla bu büyük halkın dili de bizde zemin buldu. Tatar basılı kitabının meydana gelişi ile halkta asırlar boyu el yazma olup yayılmış Müslüman halkların yazarları, filologları, din bilginleri, tarihçileri ve diğer bilginlerinin eserleri bize esasen Arap dilinde basılıp gelmiştir. Arap dili vasıtasıyla halkımız o medeniyetin meyvelerini özümsemiştir. Arapça, bütün Müslüman halkların bilim diline evrilmiştir. Arap olmayan Müslüman halkların meydana getirdiği Arapça yazılmış eserler de Bulgar-Tatar okuyucuları arasında yayılmıştır. Buna göre Arapça yazılmış bütün eserler de Arap uygarlığı anıtları olarak sayılamaz. Aynı zamanda Tatar kitabı repertuarında Fars, Türk, Çağatay, Kazak, Azerî ve diğer dillerde çıkmış, o halkların edebiyatı,

medeniyeti, eserleri de az değildir. Tatarlar tarafından o eserler hangi dilde basıldığına bakılmaksızın tamamı da Tatar millî kitapları olarak kalmıştır. Çünkü onları Tatar eğitimcileri ve nâşirleri bastırmiş ve eserleri Tatar okuyucusuna yöneltmiş ve Tatar kültürüne ve eğitimine hizmet etmişlerdir. Tatar kitabı repertuarında bu dillerde kitap basmak hangi hacimlerde yürümüş, onlar milletimize ne getirmiş, işte bu meseleler hakkında hiçbir incelemenin yapıldığı yoktur.

İşte buna göre “Arapça Tatar basmaları”, “Farsça Tatar kitapları”, “Türkçe Tatar kitapları” ve diğer dillerde Tatar basmaları tarihi üzere monografik planda çalışmalara girişmek gerekir. Tatar halkının uygarlık tarihinde Arap, Fars, Türk, Kazak ve diğer halkların eserlerini neşretme süreci, onun repertuarı, içeriği, halk arasında yayılma derecesi, tuttuğu yeri açıklamadıkça Tatar kültürel, toplumsal ve estetik fikir tarihini objektif tasvir etmek zor olacaktır. Aynı zamanda nâşirlerimizin İslam dini kitapları basma tarihi de farklı incelemeleri gerektirir.

Ben bunlar ile aynı zamanda Tatar dilinde ortaya çıkmış Rus edebiyatının, Rus bilginleri ve pedagoglarının hazırladığı kitapların, bilimsel popüler çalışmalar basılma tarihinin de özel bir biçimde araştırılmasını gerekli görüyorum. Sadece o değil, Tatar basma kitabı repertuarında Arap, Fars, İngiliz, Alman, İtalyan, Çin, Fransız, Türk ve diğer halkların edebî ve bilimsel eserlerini tercüme edip basma ve onların halkımız arasında yayılmasının gelişmemizdeki payını araştırmayı da Tatar kitap tarihinin güncel görevlerinden sayıyorum.

Devrim’den önceki dönemin Tatar kitap tarihini araştırma görevi, üstün-körü geçilmiş temalar ve problemler ile sınırlanamaz. Tatar basım sözünün gelişme yollarını, onun repertuar özelliğini, hacmini kitap sansürü tarihinden hariç göz önüne getirmek güçtür. Tatar kitabı hakkında sadece “ilk sansür” ve “ceza sansürü” değil siyasi ve Hristiyan misyonerleri sansürü de var olmuştur. Resmî Çar sansür engellerini aşip ortaya çıkan Tatar kitabını jandarma organları ve Hristiyan misyonerleri de denetlemiş, mevcut kitaplar hakkında jurnal yazıp onları toplatma kararı aldırabilmişlerdir. Tatar kitabı üstünden yapılmış bu tür sansür ve baskıyı bilmeden, araştırmadan onların Tatar kitabının genel gelişmesi ve kitabın içeriğinin getirdiği zararlar açıklanmadıkça Tatar basma söz tarihini araştırmak, ona değer biçmek de tek taraflı olur. Tatar kitap sansürü, aynı zamanda Çarlık’ın Tatar milletine karşı yürüttüğü millî, sosyal, manevi baskı üzere tuttuğu siyasetin aynasıdır da.

Tatar basma kitabı, kendi kendine meydana gelmemiştir. Onu meydana getirmek için atalarımız çeşitli engeller ve yasaklar aşmak zorunda kalmışlardır. Rusya’da Ruslar ve Hristiyan dinindeki diğer halklar için matbaalar kurmaya izin verilmişken Tatarlar ve Müslüman halklar için bunu organize etmek yasaklanmıştı. Harf dizip kitap bastırmaya izin istemek üzere Tatar

eğitimcileri ve aydınları bir asra yakın Çar'a arznemeler yazmışlar, payitaht yolunu aşındırmışlardır. Peki Tatar halkının eğitimi için yanıp tutuşan bu büyük fedakâr kişiler kimlerdir? Artık kitap basma izni almaya eriştikten sonra bir asırdan fazla zamanda Devrim'den önceki zor yıllarda çok hizmet ve büyük harcamalar gerektiren bu mukaddes iş Tatar basma kitabına temel atmayı, Çarlık şartlarında matbaalar açmayı, kitap çıkarmayı ve yaymayı, milleti kitap sayesinde bilgi, eğitim, dünya uygarlığı ile tanıştırmayı kimler sağlamıştır?

Basılı ve yazılı söze saygılı olan halklar kendilerinin kitap alanında çalışmış bütün tanınmış kitapçılarını araştırır; onların hayatını, faaliyetini, millî kültürü geliştirmede tuttuğu yeri inceleyip monografiler yazarlar, o halklarda "kitap adamları" serisinde yayınlar çıkar. Peki biz niçin bu kitap adamlarının faaliyetini araştırmıyoruz? Tatar basma kitabının öncüleri olan Gabdëlgaziz Bulaşov, Hemze Mamışev, Gali Rehmetullin, Korbangali İshakov, Yosif Apañayev gibilerinin sadece çalışmalarını değil isimlerini bile bilmiyoruz. İlk Rus kitabının basımını yapan Ivan Fedorov hakkında onlarca monografi, binlerce yazı yazılmış, heykeller dikilmiştir. İlk Belarus kitapçısı Skorina adı da bütün dünyada bilinir. Kazak, Eston, Leton, Litvan kitaplarına temel atan, öncülük eden kitapçılar hakkında bu halklar kim bilir ne zaman monografiler çıkardılar.

Müslüman halklar arasında kitap basmaya ilk girişen, Devrim'den önce sayı bakımından Türk halkları arasında en çok kitap çıkarmaya erişmiş, zengin tarihli kitabımızı var etmiş, geliştirmiş kişiler arasında isimleri tarihe altın harflerle yazılmayı hak eden zatlar, yüzlerce aydınımız var. Bunlar; Kerimov kardeşler, Ehmedullin kardeşler, Fatih Kerimî, Mehmet Mercanî, Rıza Fahreddinov, Alimcan Barudî, Muhammed İdrisov, Ahmet Gerey Hesenî, Rahimcan Segitov gibi isimlerdir.

Tatar kitabının gelişmesinde büyük payı olan kitapçılar arasında başka millete mensup kişiler de olmuştur. Bunlar; İ. Haritanov, Yermolaveva, L. Şevits, N. Katanov, Kokovin gibi kişilerdir. Elbette onların isimleri Tatar kitap tarihinde hak ettiği değer ve yeri bulmalıdır.

Kitap basmanın türlü yöntemleri vardır. Bizde harf dizip kitap basmada taş basma ve ağaç basma olarak kitap basma usulleri de yaygın olarak kullanılmıştır. Onların Tatar kitabının gelişmesinde tuttuğu yeri araştırmak, millî matbaa tarihimizi diriltmek de kitap bilgisi ve tarihine dayanır. Kitap basma yöntemleri, onu olgunlaştırmak, kitap basmanın ekonomisiyle de ilgilidir. Kitabın değerini, tirajını, matbaasını, satma şartlarını araştırmak da önemlidir. Kitabın halka ulaşması, yaygınlaşması kitabın değeri ile ilişkilidir. Tirajı, basım sayısının çokluğu sadece fiyatı ile değil halkın okuma-yazma derecesi ile de ilgilidir. Eğer XX. yüzyıl başında Tatarlar her yıl 400-500 isimde üçer milyona yakın tiraj ile kitap basıyorlarsa o kitaplar hiçbir zaman depolarda toz

toplayıp yatmamışsa bunun sebebi kitabın değerine ve halkın kitaba olan ihtiyacının büyüklüğüne dayanır. Eğer Devrim'den önce Tatarlarda okuma-yazma bilmenin ne derecede olduğunu belirlemek gerekirse onu, o halkın çıkarıldığı kitapların sayısı ve tirajı ile de ölçmek mümkün olurdu. Kişi başına düşen Tatar kitabı, Rusya'da Rus kitabından geri kalmamış demek mümkündür.

Kitap tarihi, kendi içinde kitap süsleme sanatı, yazı karakterleri evrimi, karakter türleri, poligrafi esası ve kitap basma uzmanlarını hazırlama meselelerini de kapsar. Tatarlarda kitap sanatı, kitap ressamı, Tatar kitabının türleri, tipolojisi, serileri ve tarihi de kitap tarihine ilişkindir. Demek ki bu yönden kitap tarihini araştırmada, sanat uzmanları hatta teknik ve redaksiyon işlerini araştıran uzmanlar da dışarıda kalmaz.

Bizden yaklaşık iki yüz yıl gecikerek kitap basma işine girişen Özbek, Kazak, Azerî, Moldovan ve diğer halklar millî kitap tarihi üzerine yüzlerce monografi yazmışlar, basılı söz tarihini birçok yönden araştırmışlardır.

Tatar millî kitap tarihini araştırmak üzere yukarıda anılan henüz ele alınmamış temalardan başka görevler de vardır. Onlar arasında en güncellerden biri, eski yazılı Tatar kitabının zengin repertuarını yoklamak, tasvir etmek, özetlenmiş bilimsel toplu göstergesini, belge kataloğunu düzenlemek ve onu basıp yayıp okuyuculara ulaştırmaktır.

Latin ve onun ardından Rus yazısına zorla geçirilmek neticesinde Tatar-Arap alfabesiyle iki yüz yıldan fazla basılan Tatar kitapları, muhalif yayınlar olarak ilan edildi. Onları kütüphanelerden, bu arada ilkin Lenin adını taşıyan Tataristan Devlet Kütüphanesinden de toplayıp yok ettiler, Çarlık döneminden itibaren mecburi şekilde ebediyen saklanmak üzere gönderilen Sankt-Peterburg (S. Petersburg) Halk Kütüphanesinde evvelki Romyentsev Müzesi, şimdiki Rusya Millî Kütüphanesindeki Tatar kitapları eksik çıktı. Mecburi şekilde buraya gönderilen Tatar kitaplarını genel olarak kataloglamamışlar, sandıklara yığarak koymuşlardır. Sonradan bu kitapların tasviri oluşturulunca bu süreçte onların çoğunu "güncel değil, gereksiz" diyerek yok etmişlerdir. Tatar basmaları XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya Bilimler Akademisi Kütüphanesine mecburi şekilde gönderilmeye başlar. 1960'lı yıllarda Tatar kitaplarının en zengin külliyyatı işte bu kütüphanede saklanırdı. 60'lı yıllarda bu kütüphanedeki bütün Tatar kitaplarını dağıtıp bitirdiler. Bir kısmını yok ettiler, bir kısmını çeşitli Türk cumhuriyetlerine pay ettiler, bir kısmını yabancı ülkelere göndermek için Kitap Değişim Fonu'na teslim ettiler. Günümüzde eski yazılı Tatar kitapları az çok işte bu iki kütüphanede -Kazan Üniversitesi Kütüphanesi ve Başkurdistan Millî Kütüphanesi- saklanır. Bu kütüphanelerde Devrim'den önce çıkan Tatar kitaplarının %55-60'ı saklanıyor demek mümkündür. Bugünün okuyucusu bundan ötürü Devrim'den önce çıkan bütün kitapları bu kütüphanelerde bulamıyor. Üstelik sadece bir iki tanesi korunan bir

kitabı arayıp bulmak için işte bu şehirlere gitmek üzere özel izin alıp büyük masraflar yapıp takip etmek durumunda kalıyor.

Devrim'den önce basılan Tatar kitaplarının facialı kaderi, onun korunan kısmının geniş okuyucu kesimi için engel ardında olduğunu da dikkate alıp onların tam, bilimsel tanımlanmış, bugünkü yazıya aktarılıp tasvir edilmiş kataloğunu oluşturmanın Tatar kültürü, bilimi, eğitimi ve tarihi için ne kadar önemli olduğunu idrak etmek için Sokrat olmak gerekmez! Tatar kitabının bunun gibi toplu kataloğunu düzenlemek için artık ilk büyük iş yapılmıştır. Bu satırların yazarı Kazan, Moskova, Petersburg arşivlerinde korunan Çarlık sansürlerinin arşivlerini inceleyip kitap basımına izin veren yazıları, türlü listeleri, belgeleri araştırıp Devrim'den önce Çarlık sansürü izinleri ile basılmış bütün kitapları yokladı ve kartoteksini yaptı. Bu arada kitabın kendisinde gösterilmeyen tirajlarını da belirledi. Gösterilen kütüphanelerde korunmayan daha ne kadar Tatar kitabı olduğunu işte bu kartoteksler ile açıklığa kavuşturacağız ve onları gelecekte yabancı ülkelerdeki kütüphanelerden de yoklayacağız. Bildiğimiz üzere Tatar kitapları Finlandiya'nın Helsinki, Türkiye'nin İstanbul, Avusturya'nın Viyana Üniversite kütüphanelerinde de saklanmıştır.

Eski yazılı Tatar basılı kitabının toplu, tam bir bilimsel kataloğunu düzenleme işine girişmeyi ben bundan 20 yıl kadar önce ortaya koymuştum. Fakat G. İbrahimov ismindeki Dil, Tarih ve Edebiyat Enstitüsünde de diğer yerlerde de “bu pek gerekli iş” diye söylemekten başka hiçbir yol görmek istemediler. Artık SSCB denen kanlı toplama kampı dağılıp Tataristan az çok kölelikten çıkma yolunda ilk adımlarını atmaya başladığında bizim Lenin Kütüphanemiz Tataristan'ın millî kütüphanesine döndü, bir üst seviyeye geçti. Bu statü yükselmesi, basılı sözlerimize olan itibarı da arttırdı, yok olmaya yüz tutmuş eserlerimizi aramaya, Millî Kitap Fonu'nu tamamlamaya, onu araştırmaya, imkânlarını genişletmeye başladı. Dil, Tarih ve Edebiyat Enstitüsü, Kazan Üniversitesi, Kazan Kütüphane Enstitüsü, Tataristan Kültür Bakanlığının üvey evlat gibi göregeldiği bu işi gerçekleştirme meselesini Tataristan Millî Kütüphanesi Müdürü R. Veliyev hayata geçirip işe girişti. Burada eski Tatar kitaplarını denetlemek, toplamak, korumak, tanıtmak işinin bütün önemini kavrayıp bu işe genel millet gözlüğünden bakıp eski yazılı Tatar kitaplarının toplanmış bilimsel kataloğunu oluşturma işine girişmek üzere ilk adımları attı. Bugün Millî Kütüphane yönetiminde iki üç bilim uzmanı bu konuyla ilgileniyor. Aslında onlar bu iş ile daimi biçimde meşgul olamıyorlar. Bu işi gerçekleştirmek için özel bir birim oluşturulmalıdır. Bu, ancak Tataristan Bilimler Akademisi, Kazan Üniversitesi Kütüphanesi bilim uzmanlarının katılımıyla Moskova, S. Petersburg ve Ufa kütüphanelerinin aktif yardımıyla başarılacaktır.

Tatar kitaplarının Devrim'den önce basılı eserlerinin toplanmış tanıtımlı belgesel kataloğunu oluşturmak da Tatar millî kitap tarihini aydınlatmanın bir

parçasıdır. Biraz evvel söylendiği gibi, millî kitap tarihini araştırmak üzere özel bilimsel çalışma enstitüsü açma vakti de geldi. Oysa bizde bu bilim üzere çalışan hiçbir kurum, hiçbir bölüm yok.

Tatar kitap tarihini araştırmanın bu durumda olmasının olumsuz sonuçlarını ben sadece bir alanda “Tatar Ansiklopedisi”ni oluşturmada gösterip geçmek isterim. Bu ansiklopedide Tatar kitap tarihi, kitapçılık, Tataristan’da çeşitli dillerde kitap basma gidişatına dair makaleler de verilmelidir. Kitapçılık ve kitap tarihi hakkında bu ansiklopediye koymak için ben yüzden fazla madde yazmayı teklif etsem de bunun %30-40’ı gerçekleşmeyecek. Çünkü o maddelerin çoğunluğu araştırılmamıştır. Onlar hakkında ansiklopediye makale yazmak için o temaları özel araştırmak gerekir. Tatar kitabının Devrim’den önceki dönemi hakkında az çok şey yapılmış olsa da onun Sovyet Devri hakkında hiçbir şey çalışılmadığını söylemek mümkündür. Yani öyleyse bu dönem kitap tarihimiz de ansiklopediye yansımacaktır.

Kitap tarihi elbette kütüphaneler tarihi, şahsi kütüphaneler, bibliyografyacılık, kitap satma ve tanıtma işleri ile de ilgilidir. Bunlar da bizde araştırılmamıştır. Yani Tatar şahsi kütüphaneleri, kütüphane işleri, millî bibliyografyalarımızın tarihine dair materyal de ansiklopedide bulunmayacaktır.

Bundan yirmi yıl önce Kazan’da, Rusya’da kitap çıkarmanın en bilinen şehrinde kütüphane enstitüsü açılmıştı, bugün o, “Kazan Kültür ve Sanat Enstitüsü” adını taşıyor. Bir fakültesi kütüphanecilik, kitapçılık ve bibliyografya üzerine kadrolar yetiştiriyor. Tatar kitabının merkezi olan Kazan’da çalışan kişi, bu enstitüde sadece Rus kitap tarihi, Rus kütüphaneleri tarihi, Rus bibliyografyası üzerine ders alıyor. Başka bir deyişle sadece Rus kütüphanelerinde çalışmak için kadrolar hazırlıyorlar. Burada Tatar kitap tarihi, Tataristan’da kitap basma işi, Tataristan kütüphaneleri, Tatarca bibliyografya çeşitlerini, tarihlerini, Tatarca bilimsel edebiyat, Tatar kitaplarını anlatma özelliklerini incelemiyorlar. Tatar kitapları ile çalışmak için elbette kütüphaneci bibliyografyaların Tatarca’yı da Tatar edebiyatını ve tarihini de Tatar sanatı ve toplumsal fikir tarihini de araştırmaları gerekir. Bu enstitüdeki öğrencilerin pasaportunda “Tatar” olarak yazılanları bile ana dillerini bilmiyorlar ya da kötü biliyorlar. Kısacası bu enstitüde Tatar kütüphanecileri ve bibliyografyaları hazırlanmıyor. Enstitünün bilimsel çalışma planı üzerine Tatar kitabı, Tatar kütüphaneleri, Tatar bibliyografyasına dair hiçbir iş yapılmıyor. Kısacası bu enstitünün anılan fakültesinin millî kütüphane, millî kitap, millî bibliyografya için hiçbir gereği yok. Bana kalırsa bu enstitünün anılan fakültesini kapatıp onu Ufa’daki gibi sanat enstitüsü olarak bırakmak gerekir. Oysa kütüphane işleri ve kitapçılık üzere kadrolar yetiştirmeyi Kazan Üniversitesine ya da Tatar Millî Üniversitesine bırakmak, orada böyle fakülte ya da bölüm açmak gerekmektedir. Öğrenciler bu üniversitelerden Tatar dilini, edebiyatını, tarihini, toplumsal fikrin

geçmişini de araştırıp gerçek manasında millî Tatar kitapları ile etkili çalışabilen, milletimizin kültürünü yükseltmeye yardım edebilecek bilgin olarak mezun olurlar. (Kazan Kültür ve Sanat Enstitüsünde geçen yıl 15-20 öğrenci için Tatar kitap tarihi üzere kısaca özel bir kurs vermek, onu da dışarıdan çağrılan birine teslim etmek ile Tatar kitabı üzere kadrolar hazırlanmaz.) Bu enstitüde Tatar dilini öğretmek, Tatarca dersler yürütmek hakkında dil dökmenin manası yok. Oradaki kadrolar (Kütüphanecilik Fakültesinde) %80 diğer milletten kişiler, sadece onlar değil, onlar arasında Tatar sayılanları da ana dilinde ders okuyamıyorlar. Aslında burada Tatarca'yı iyice bilen 3-4 kişi var. Fakat onlar da Tatar kitabı ve kütüphanecilik işi ya da Tatar bibliyografyası üzere uzman değiller. Burada Tatar kitabı ve kütüphaneleri için kadro hazırlamayı küçümseyerek bunun bir yansıması olarak bu enstitünün kütüphanesine Tatarca bir gazete, bir dergi dahi alınmaması gayet açıktır. Şimdi enstitü kütüphanesine Tatar kitapları almaktan söz etmenin gereği yok.

Biz halkımızın tarihinin basılı sözle ilgili alanını ayağa kaldırmak, onu bilim olarak araştırmak, bu alanda kadrolar hazırlamak konusunda samimi isek bu, onun gerekliliğini kavıyor olmamızdandır. Onun millî ve tarihî bilincimizi oluşturmadaki rolüne önem veriyorsak biz derhal; 1) El yazması ve basılı kitap tarihi üzerine bilimsel çalışma enstitüsü oluşturmak, 2) Üniversite bünyesinde kütüphanecilik fakültesi açma işine girişmek zorundayız.

Tatar kitabı, kütüphanecilik ve bibliyografya üzere yüksek kaliteli millî kadrolar, bilim uzmanları hazırlamak üzere çözüm bulma vakti de çoktan gelmiştir. Bunun için Kazan'da bu bilimler üzere master programı açılması ve tez jürisi oluşturulması gerekir. Moskova, S. Petersburg'ta bu alanda çalışan heyetlerde millî kitaplar daha ziyade de Türk millî kitapları üzere bilimsel danışman olacak kişileri ben bilmiyorum. Rusya'da Türk millî kitap tarihi üzere tez jürisi yok. Millî kitap, biraz evvel belirttiğim gibi ana dili, millî edebiyat, halkın eğitimi, kültürü, tarihi, millî bilinci ile sıkı sıkıya bağlıdır. Tatarı Moğol olarak sayan, onun ismini de bilmeyen (Artık dili, edebiyatı, tarihi hakkında konuşmuyorum.) kişinin Tatar millî kitabı ile ilgili jüride ona nasıl bir değer vereceği, nasıl bakacağı bellidir. Moskova'da Tatar kitap tarihine dair doktora tezi savunduğumda bunun nerelere vardığını çok açık görme fırsatım oldu. İşte bundan ötürü Tatar kitabı üzere tezler yazmaya kalkışanlar görünmüyor. Tez teması olarak Rus kitabı hakkında bilim uzmanları yetiştirmek için bile insan bulmanın gayet zor olduğu düşünülünce Tatar kitap bilgisi hakkında doktora tezi yazmayı düşünenler için farklı zorlukların söz konusu olması kaçınılmazdır. Tatar kitap tarihi üzerine çalışmanın Kazan Kültür ve Sanat Enstitüsünde Kütüphanecilik Fakültesini tamamlayan kişiler için Tatar millî kitabına ilişkin tez yazmaya girişmektense yüksek lisans programına başlamak için en azından Tatar edebiyatını, halk tarihini, Arap yazısını özümsemek gereği vardır.

Eğer Kazan'da (üniversitede) kütüphanecilik fakültesi veya bölümü oluşturulsa orada millî kitap üzere programlar açılrsa bu mesele epeyce kolay halledilirdi. Bu şartlarda Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü veya Kazan Üniversitesinin beşerî bilimler üzere tez jürisi önünde kitap bilgisi üzere tez savunmasını açmak da kolay olurdu. Eğer bu iş gerçekleştirilse bize millî kitap tarihine adanmış tezler savunmak üzere İdil-Ural Bölgesi'nden gelenler de olurdu. Bu jüriyi zamanla el yazması ve basılı kitap bilimsel çalışma enstitüsü açılınca oraya taşımak da uygun olurdu.

Yukarıda zikredilen temalardan ve problemlerden görüldüğü gibi, Tatar kitap dünyası, onun geçmişi henüz çorak toprak hâlinindedir denebilir. Bu çorak toprakta şimdi ilk saban izi açılmıştır. Komünistler diktatörlüğü zamanında Tatar kitabının yasaklanan tema olmasına şaşırılmamalı. O Stalinizm siyaseti, edebiyatımızı, dilimizi, eğitimimizi boğmak, manevi soykırım siyasetinin meyvesidir. Millî kitap tarihimizi, onun Sovyet dönemindeki kaderinde araştırmadan, açıklamadan, ayağa kaldırmadan Rus çarları ve komünizm taraftarlarının Tatar milletine ve kültürüne karşı yürütülen siyasetinin nasıl büyük kayıplara yol açtığını, Tatar halkının mankurtlaşma faciasını objektif şekilde açıklayamayacağız.

Halkın kültürünü, millî ve tarihî şuurunu geliştirmede ve korumada basılı sözün tuttuğu yer gayet büyüktür. Eğer bizim matbu kitabımız olmamış olsa Tatar halkının kaderi daha da karanlık olurdu.

Ben basılı sözümüzü, Tatar milletini manevi ölümden korumada gayet büyük bir güç, güçlü bir silah olarak görüyorum. Kitap, millî dilimizin en büyük, en etkili koruyucusu olmuştur ve öyle olarak da kalacaktır. Kitabı olmayan halkın millî dili korumasına, geliştirmesine, zenginleşmesine inanmak mümkün değildir diye düşünüyorum. Millî kitap hem o halkın tarihî bilincini koruyucu gücü hem de onun tarihî aynası ve almanağıdır.

Milleti millet yapan, onu koruyan temelde iki güç vardır. Biri millî dil, diğeri tarihî bilinç ve hafızadır. Buna halkın örf âdetlerini ve manevi hazinelerini de eklemek mümkündür. Oysa işte bu güçleri saklayan, yaşamasını güçlendiren şey kitaptır. Millî kitabın millet kaderinde böylesine benzersiz bir silah ve öncü olması bile tek başına ona itibarın ne derece üstün olması gerektiğini gösterir. Biz ise kendi kaderimizde, yaşantımızda trajik çarklardan geçip de millet olup yok olmadıkça korunma dayanağımıza -kitabımıza- tarafsız bir bakıştayız ve bu böyle devam etmektedir. Kendi kitabına hak ettiği saygıyı göstermeyen halkı ben kültürlü halk, gelişmekte olan millet olarak saymam. Görkemli aydınlar, bilginler, filozoflar boşuna bir halkın tarihî ve medeni seviyesini onun basılı sözüne olan eğilimi ile belirlemiyorlar.

Milletimizin kültürü, sanatı, sosyal ve bilimsel fikri yolunda Tatar kitabı ve millî edebiyatı, millî dilden eksik bir rol üstlenmemiştir. Dil ve edebiyatı,

onların tarihini araştırma, okul programlarına girmiş yüksek öğretim kurumlarında da öğretilir. Üstün bilgili filoloji kadroları hazırlanır. Ana dili edebiyatımız, tiyatromuz, müziğimiz alanında kadrolar hazırlanmış, yüzlerce tez yazılmış, monografiler basılmış, büyük kitaplar çıkarılmış ve şimdi de basılmaya devam etmektedir. Oysa millî kitap tarihi ve kütüphanecilik işi, bibliyografya tarihimiz üzere çalışmalar nerede? Bilginlerimiz nerede? Sadece bu satırların yazarı tam bir enstitünün başaracağı işi yapar diyerek huzur içinde yaşamak, hayattan kopukluk olurdu. Eğer o böyle kolay bir şey ise dil ve edebiyat, müzik ve resim de aynı öyle, o alanlarda da bir âlim, bir uzman yeter demek doğru olurdu. Dilimiz, edebiyatımız ve tarihimiz üzere yüzlerce tez ve monografi yazılmasına, bu alanda yüzlerce bilginin çalışmasına bakmadan dilimiz, edebiyatımız ve halkımızın tarihine dair henüz büyük gedikler, deniz gibi geniştir; yapılacak cevap bekleyen işler de dağ kadar çoktur. Şimdi gördüğümüz üzere basılı söz dünyasında meseleler bundan daha fazladır.

Tüm Avrupa ülkelerinde, SSCB'nin kolonileri olan Litvanya, Letonya, Estonya okullarında çoktandır kitapçılık, millî kitap tarihi, kütüphanelerden, kataloglardan ve bibliyografyalardan yararlanmak, onlar ile çalışmayı bilmek özel ders olarak inceleniyor. Yazık ki bizim birçok âlimimiz de bibliyografya yönünden cahildir, buna göre de basılı söz okyanusunda yolunu kaybedip gidiyorlar, şimdi diğerlerinin fethettiği Amerika'yı keşfetmek ile vakitlerini boş yere harcıyorlar. Bunun yüzünden bizde bilim ve teknik gelişmeleri de ağır oluyor, nice paralar boşa gidiyor.

Biz bu yazımızda bugünkü kitap üretme, basım tekniği, kütüphane ve bibliyografya çalışmalarını bilgisayara aktarmak, basılı sözü okuyucuya ulaştırmayı kolaylaştırmak gibi meselelere değinmiyoruz. Onların da kitapçılık ile olan bağı hakkında söz açmıyoruz. Bizim buradaki amacımız millî kitabımızın kaderi ve onun tarihini ayağa kaldırmak, bu alanda pratik ve bilimsel uzmanlar hazırlamak, millî kitabımıza bakış açısını keskin olarak değiştirmek gereğini göstermek ve bunu kavratmaya çalışmaktır.

Bugün milletimizin eşitlik ve bağımsızlık için yürüttüğü zor mücadele yıllarında millî kitabımıza saygı gayet büyük ve ciddi olmalıdır. Kitap mukadderatı, hem dilin hem milletin kaderidir. İşte bunu daima göz önünde tutup çalışmak gerekir.